

Politieke steun/ongenoegen gedeconstrueerd Politieke tevredenheid, politiek vertrouwen en politieke verbondenheid

Koen Abts

1. Inleiding

Hoewel de ongerustheid over het politieke systeem allesbehalve nieuw is (Almond & Verba 1965; Easton 1967; Gamson 1968; Crozier, Huntington & Watanuki 1975; Habermas 1975; Berger 1979), valt er in de jaren '90 een opflakkerende interesse in politieke attitudes te bespeuren. Tal van studies tonen aan dat vele westerse landen gekenmerkt worden door een wijdverbreid publiek ongenoegen in de politiek. Het onbehagen in de politiek veruitwendigt zich vooral in een afkalvend vertrouwen in het politieke systeem. Ofschoon er op de erosiethese heel wat kritiek te formuleren valt (zie Newton 1999; Bennett 2001), is er in de Westerse literatuur een wijdverbreid geloof dat het ongenoegen in het politieke systeem stijgt, het politieke vertrouwen daalt en het scepticisme van de burger toeneemt (Klingemann & Fuchs 1995; Listhaug 1995; Nye, Zelikow & King 1997; Norris 1999a; Putnam, Pharr & Dalton 2000; Hibbing & Theiss-Morse 2001a). In Vlaanderen lijkt het politieke wantrouwen de laatste jaren echter eerder te dalen, wat niet weg neemt dat nog steeds een omvangrijke groep burgers weinig vertrouwen stelt in politici en het politieke proces (Swyngedouw e.a. 1993; 1998; Elchardus & Smits 1998; 2001; Van de Walle 2004).

In de hedendaagse onderzoekspraktijk is er veel belangstelling voor de verklaring van politieke steun en ongenoegen, maar wordt relatief weinig aandacht geschonken aan de conceptualisering en meting ervan (Craig 1993; Citrin & Muste 1999; Levi & Stoker 2000; Owen & Dennis 2001). Het gevolg is een overvloed aan concepten, operationalisaties en metingen van politieke attitudes (zie Robinson, Shaver & Wrightsman 1999). Concepten zoals politieke tevredenheid, politiek vertrouwen (Miller 1974a; 1974b; Citrin 1974), politieke aliënantie (Gamson 1968; Aberbach 1969; Finifter 1970), politieke steun (Easton

1967; Muller & Jukam 1977) of politieke legitimiteit (Weatherford 1992) zijn, elk binnen een welbepaalde onderzoekstraditie, steeds weerkerende begrippen. De proliferatie van definities, afbakening en operationalisaties in de onderzoekspraktijk leidt echter veelal tot een conceptuele vaagheid. Ten eerste verliezen de verschillende concepten hun analytische gebruikswaarde doordat de onderscheidingen tussen de diverse oordelen over het politieke systeem onduidelijk worden. Ten tweede verschillen ook de betekenis en operationalisaties van dezelfde constructen over onderzoeken heen, waardoor elk gemeenschappelijk onderzoekskader dreigt te verdwijnen. Ten derde wordt, in vele definities en operationalisaties, het fenomeen verward met haar antecedenten of worden oorzaken, symptomen en gevolgen samengesmolten in, tegelijkertijd alles- en nietszeggende, catch-all concepten (Craig 1993; Levi & Stoker 2000, 496-500; Owen & Dennis 2001). Hans Waage (1998, 29) spreekt over 'wetenschappelijke mystificatie' waarbij concepten overladen worden met uiteenlopende noties. Dergelijke concepten kunnen dan wel grote, vaag omlinjnde interesseelden aanduiden, maar dreigen analytisch betekenisloos te worden.

Zonder ons te verdiepen in een eindeloze bespreking van de uiteenlopende concepten en indicatoren vertrekken we in ons analytisch kader van Stephen Craig's (1993, 17-18) benadering van het concept *politieke steun of ongenoege* als een *generisch concept* dat een omvangrijke reeks van (on)gunstige attitudes tegenover politieke objecten en processen omvat. Met het oog op conceptuele helderheid analyseren we in dit artikel de structuur van politieke steun of ongenoege. Daar politieke steun naar onderscheiden objecten en naar verschillende types van oriëntaties verwijst, trachten we het generisch concept analytisch te deconstrueren door de verschillende facetten van politieke steun in een meerlagig en meerdimensionaal model te ijken. Gezien het belang van de notie (politiek) vertrouwen in de hedendaagse theorievorming en haar scharnierfunctie met betrekking tot politieke steun, nemen we de sociale theorieën omtrent vertrouwen als uitgangspunt. Ten eerste pogen we een analytisch onderscheid te maken tussen politieke verbondenheid, politiek vertrouwen en politieke tevredenheid, dit op basis van de referenten van steun, de oriëntatiemodus en de tijdsgerichtheid van oriëntaties. Ten tweede gaan we dieper in op de instrumentele en procedurele facetten van politiek vertrouwen en politieke tevredenheid. En tot slot bekijken we de onderlinge relaties tussen politieke verbondenheid, politiek vertrouwen en politieke tevredenheid. Op deze wijze trachten we meer klaarheid te scheppen in de verhouding tussen burger en politiek alsook in de wijze waarop burgers hun politici, de politieke instellingen en het politieke systeem evalueren en inschatten.

2. Politieke steun/ongenoegen als generisch concept

Politieke steun of politiek ongenoegen, als synoniem van negatieve politieke steun, is de meest algemene attitude tegenover het politieke systeem. Voortbouwend op Kornberg's definitie, waarbij politieke steun omschreven wordt als een "*affective orientation to political objects (especially incumbent authorities) and processes, which can be positive, neutral or negative*" (1990, 710), definieert Stephen Craig het generische concept als "*a function of the perceived match between citizen expectations, or demands, and governmental performance*" (1993, 18). Onder die verwachtingen verstaat Craig de inhoudelijke, procedurele en symbolische vragen of *gepolitiseerde* waarden, dit zijn waarden of vragen die belangrijk worden bevonden door het individu gecombineerd met een verantwoordelijkheidstoewijzing aan de politiek ter realisatie ervan, die burgers inzetten in de evaluatie en inschatting van gezagsdragers en het politieke systeem. Politiek ongenoegen treedt slechts op wanneer het subject ervan overtuigd is dat politici, instellingen of het politieke systeem hun uiteenlopende verantwoordelijkheden niet (zullen) nakomen en ze daar zèlf voor aansprakelijk worden gesteld. Politieke steun is bijgevolg de resultante van evaluaties en inschattingen van de 'verantwoordelijkheid, effectiviteit en betrouwbaarheid' van het politieke systeem (Whiteley & Seyd 1997).

Politieke steun is een meerlagig en meerdimensionaal concept (Norris 1999b; Dalton 1999). Het verwijst zowel naar diverse politieke referenten als naar uiteenlopende types van oriëntaties. Om aan het *multilevel* aspect hoofd te bieden, wordt meestal een onderscheid gemaakt tussen allerhande *objecten* of *referenten* van steun/ongenoegen (Easton 1967, 165; Gamson 1968, 49-51; Norris 1999b, 9-13). De *meerdimensionaliteit* kan ondervangen worden door verschillende *types van oriëntaties* te onderscheiden. Enerzijds verwijst dit naar het onderscheid tussen evaluatieve en toekomstgerichte oriëntaties (Luhmann 1979; Sztompka 1999), anderzijds gaat het om de inhoudelijke invulling van die oriëntaties, waarbij de aandacht gaat naar de instrumentele, procedurele, relationele of principiële aspecten die gevoelens van politieke steun/ongenoegen schragen (Parsons 1950; Fuchs 1993). Op basis van deze drie criteria is het uiteindelijk mogelijk om politieke verbondenheid, politiek vertrouwen en politieke tevredenheid te onderscheiden. Dit vormt een aanpassing op de wellicht bekendste conceptualisatie van burgerlijke houdingen tegenover het politieke systeem, meer bepaald Easton's (1967) tweedimensionale typologie van politieke steun gebaseerd op een kruising van *objecten* en *modi/types* van politieke steun.

Ten eerste is er het onderscheid naar de verschillende *referenten* of *objecten van steun*. De burger kan zich in z'n oriëntatie op uiteenlopende niveaus van het politieke systeem richten. Easton (1967, 171-219; 1975) maakt een onderscheid tussen de *basic objects* van het politieke systeem: de gezagsdragers, het

regime en de politieke gemeenschap. Daar er echter belangrijke theoretische en empirische gradaties aan te brengen zijn op het vlak van evaluaties op het niveau van het politieke regime, pleit Pippa Norris (1999b, 9) voor een verdere verfijning. Voortbouwend op Easton construeert Norris (1999a; 1999b, 9-13) een vijfvoudige classificatie waarbij de mogelijke referenten volgens een continuüm van diffuus naar concreet worden gerangschikt. In dit schema wordt een onderscheid gemaakt tussen steun voor de politieke gemeenschap, voor de regimeprincipes, voor de werking of optreden van het regime, voor de instellingen en voor de politieke gezagsdragers. De steun aan de *politieke gemeenschap* verwijst naar gevoelens van verbondenheid met de politieke gemeenschap en de bereidheid van burgers om samen te leven en te werken binnen die politieke ruimte. De *regimeprincipes* zijn de (democratische) waarden en principes die het politieke systeem representeren en die de grenzen aangeven waarbinnen het politieke leven verondersteld wordt zich te bewegen. Ze vormen de richtsnoer van het politieke spel. Steun voor de regimeprincipes is bijgevolg het onderschrijven van de democratische werking van het politieke systeem en de basisprincipes van de democratie – waarden zoals vrijheid, gelijkheid, participatie, tolerantie en respect voor de mensenrechten. De evaluatie van de *werking of het optreden van het regime* refereert aan de vergelijking van het feitelijke functioneren van het politieke systeem met de ideaaltypische conceptie van de representatieve democratie. Ongenoegen met de regimewerking betekent dan dat de democratie-in-praktijk onvoldoende het ideaal benadert. Steun voor de *instellingen* verwijst naar de evaluatie van de werking van de publieke kerninstellingen, terwijl steun voor de *gezagsdragers* refereert aan de evaluaties van politici-als-klasse alsook naar de evaluatie van het optreden van particuliere leiders.

Ten tweede zijn er verschillende *types van steun*. Easton onderscheidt specifieke en diffuse steun. *Specifieke steun* is gebaseerd op de tevredenheid van de burger met de uitkomsten van het systeem en met de verwezenlijking van zijn eisen, terwijl *diffuse steun* omschreven wordt als een “*reservoir of favourable attitudes or good will that helps members to accept or tolerate outputs to which they are opposed or the effects of which they see as damaging their ways*” (Easton 1967, 273; 1975, 444). Diffuse steun is derhalve een vage diep gewortelde verbondenheid met het politieke systeem, wat in tijden van politieke ontevredenheid of wantrouwen van cruciaal belang is voor het voortbestaan van het politieke systeem. Tal van auteurs hebben echter gewezen op de vage definiëring van de concepten en de moeilijkheid om specifieke en diffuse steun strikt van elkaar te onderscheiden (Scholten 1968; Fuchs 1993; Fuchs, Guidorossi & Svensson 1995). Andere onderzoekers zoals Almond & Verba (1965) en Dalton (1999) maken een gelijkaardig onderscheid tussen evaluatieve en affectieve overtuigingen. Gezien de onderdefiniëring van de evaluatieve overtuigingen, stellen we met Fuchs (1993) voor om Parsons’ (1950, 58) onderscheid tussen drie fundamentele en universele modi van evaluatieve oriëntatie tegenover re-

ferenten, in casu de expressieve, instrumentele en morele gerichtheid, toe te passen op het politieke systeem. “*The expressive orientation is primarily concerned with a direct gratification through the object, the instrumental orientation with maximizing benefits and the moral orientation with the use of norms of evaluative standards which are deprived of subjective desirability and which have an ‘ought’ character*” (Fuchs 1993, 237). De expressieve oriëntatie omvat de aanvaarding van en identificatie met het object van steun, de instrumentele oriëntatie verwijst naar de evaluatie van de uitkomsten en opbrengsten van het object, terwijl er bij de morele oriëntatie een toetsing ten aanzien van de onderschreven normen en waarden plaatsvindt. Deze vormen van politieke oriëntaties komen ook tot uiting in de distinctie die Yankelovich (1972, 528-530) maakt tussen een *ideologische* legitimiteitscrisis oftewel een teleurstelling in de kernwaarden van het systeem, een *functionele* legitimiteitscrisis, refererend aan een ontgoocheling in de effectiviteit van de publieke instellingen en een *morele* legitimiteitscrisis verwijzend naar een ontgoocheling met de kwaliteit en integriteit van het politieke leiderschap.

Een lacune in de typologieën die zich baseren op voorgaande criteria is dat de plaats en betekenis van politiek vertrouwen ondergedefinieerd is. De distincties naar referenten én types van steun helpen wel om politieke verbondenheid af te zonderen en om de dimensionaliteit van politieke tevredenheid én vertrouwen te vatten, maar ze definiëren nog niet het analytische verschil tussen politieke tevredenheid en politiek vertrouwen. Aangezien beide attitudes zowel morele als instrumentele oriëntaties omvatten, ligt het onderscheid tussen tevredenheid en vertrouwen niet in Parsons’ oriëntatiemodi, maar in de *oriëntatie in de tijd* en *conatieve* implicaties. Vertrouwen verwijst naar een inschatting of toekomstgerichtheid met gedragsintentionele gevolgen, tevredenheid gaat om een evaluatie of gerichtheid op het verleden/heden met niet noodzakelijk conatieve implicaties. Politiek vertrouwen is een *anticipatie* op de contingente toekomst. Vertrekkende van een interpretatie van de situatie stelt men positieve of negatieve verwachtingen omtrent de competentie en goede bedoelingen van politici en het functioneren van het politieke systeem, wat naargelang de *toekomstinschatting* resulteert in een welbepaald handelen of *(des)engagement* (Luhmann 1979; 1988; Sztompka 1999). Politieke tevredenheid is daarentegen slechts een *post-factum evaluatie* van het optreden van die politici en het politieke systeem, dat als zodanig niet noodzakelijk hoeft te resulteren in een welbepaald engagement (zie infra).

Op basis van voorgaande drie criteria, meer bepaald de objecten van politieke steun, de oriëntatietypes en de gerichtheid in de tijd, kunnen we een onderscheid maken tussen politieke verbondenheid, politiek vertrouwen en politieke tevredenheid. In figuur 1 wordt de nieuwe operationalisering van de verschillende vormen van politieke steun voorgesteld (vergelijk Fuchs 1993; Klingemann 1999, 54; Dalton 1999, 58-60). Politieke verbondenheid of politieke aliënantie definiëren we als de expressieve oriëntaties op het niveau van gemeen-

schap en regimeprincipes. Politieke verbondenheid is de steun aan en identificatie met de onderliggende democratische waarden en grondbeginselen eigen aan de hedendaagse westerse politieke systemen. Bij terugtrekking van dit type steun spreken we van politieke aliënantie. Politieke tevredenheid slaat op de instrumentele en morele evaluatieve oriëntaties op het regimeoptreden, de instellingen en de autoriteiten. De instrumentele oordelen over de prestaties en uitkomsten van het politieke systeem definiëren we als beleidstevredenheid, terwijl de morele en procedurele evaluaties van de feitelijke werking van het politieke systeem later in dit artikel zullen omschreven worden als processtevredenheid. Aangezien vertrouwen steeds vertrekt van een (beheersbare) interpretatie van de situatie vormen deze evaluaties van het beleid en het politieke proces, op hun beurt, het vertrekpunt van politiek vertrouwen of wantrouwen. De beoordeling van de politieke situatie wordt geëxtrapoleerd en omgezet in instrumentele en relationele vertrouwens- of wantrouwensverwachtingen die het handelen van de burger tegenover het politieke systeem structureren. Analytisch gesproken gaat politieke tevredenheid om types politieke evaluaties, terwijl politiek vertrouwen verwijst naar types verwachtingen met gedragsintentionele gevolgen. De stelling is dan ook dat het verschil tussen beide attitudes niet gesitueerd is op het niveau van de criteria die de evaluaties of verwachtingen structureren, maar in de gerichtheid in de tijd en de conatieve implicaties.

3. Politieke tevredenheid, vertrouwen en verbondenheid

In dit artikel wordt de gelaagdheid van politieke steun verder uitgewerkt. Het startpunt van de uiteenzetting is de uitgebreide sociaal-wetenschappelijke literatuur rond vertrouwen (Luhmann 1979; 1988; Barber 1983; Gambetta 1988; Giddens 1990; Baier 1994; Misztal 1996; Govier 1997; 2000; Seligman 1997; Cvetkovitch & Löfstedt 1999; Sztompka 1999). Aan de ene kant wordt vertrouwen gezien als onontbeerlijk voor het politieke functioneren, aan de andere kant bieden de theoretische beschouwingen van vertrouwen een instructief inzicht in de uiteenlopende conceptualisering van politieke steun en de daarmee gepaard gaande problemen. Eén voorbehoud dient evenwel gemaakt. Hoewel onpersoonlijke, abstracte en veralgemeende vormen van vertrouwen almaar belangrijker worden in de hedendaagse functioneel gedifferentieerde samenleving (Luhmann 1979, 45-46) en ofschoon het wezen, de bronnen, opbouw, structuur, betekenis en inhoud van vertrouwen in gezagsdragers enerzijds en vertrouwen in instellingen of systemen anderzijds uitermate verschillend zijn (Luhmann 1979; 1988; Giddens 1990; Offe 1999; Sztompka 1999), valt deze kwestie van het onderscheid tussen *trust* en *confidence* buiten het opzet van dit artikel (zie Luhmann 1988, 97-104; Giddens 1990, 29-32).¹ In het algemeen spreken we over politiek vertrouwen in de relatie van de burger met het politieke systeem, politieke in-

	VERBONDENHEID	TEVREDENHEID/VERTROUWEN
Oriëntatietype ↑ Referenten ↓ GEMEENSCHAP	Expressieve oriëntatie Identificatie	Procestevredenheid Relationeel vertrouwen
	POLITIEK STELSEL WAARDEN – NORMEN	Morele oriëntatie Normatieve evaluatie/inschatting Rolverantwoordelijkheden POLITIEK PROCES VORM – RELATIE
REGIME Principes	Nationale trots Nationale identiteit	---
	Democratische waarden	---
Optreden	Participatienormen Politieke rechten	Tevredenheid werking systeem SISTEEMVERTROUWEN
Instellingen	Uitkomstverwachtingen Institutionele verwachtingen Steun voor partijen	Tevredenheid werking instellingen Tevredenheid werking partijsysteem INSTITUTIONEEL/PARTIJSYSTEEM VERTROUWEN
	Uitkomstverwachtingen Gevoelens tegenover leiders Partij-identificatie	Tevredenheid instellingsuitkomsten Tevredenheid partijsysteemuitkomsten
AUTORITEITEN		Tevredenheid over politici Tevredenheid over individuele leiders VERTROUWEN IN POLITICI EN INDIVIDUELE LEIDERS

Figuur 1. Objecten en types van politieke steun.

stellingen of politici, waarbij evenwel een onderscheid kan aangebracht worden tussen systeemvertrouwen, institutioneel vertrouwen, vertrouwen in politici als sociale groep en vertrouwen in individuele leiders.

3.1. Situering van (politiek) vertrouwen

In Parsons' patroonvariabelen uitgedrukt, kan vertrouwen gedefinieerd worden als een affectieve, diffuse, particuliere en toegeschreven attitude tegenover particuliere subjecten, instellingen of systemen. Hoewel vertrouwen verschillende vormen kan aannemen, op verschillende niveaus kan opereren en meer of minder spontaan kan zijn, is vertrouwen altijd een attitude die riskante beslissingen in overweging neemt en toelaat omdat *“trust reduces social complexity by going beyond available information and generalising expectations of behaviour in that it replaces missing information with internally guaranteed security”* (Luhmann 1979, 93). Als mechanisme van complexiteitsreductie is vertrouwen een mogelijkhedenvoorwaarde om te (kunnen) handelen. Zonder zeker te zijn laat het ons toe om risico's te nemen en om ons te engageren in de contingente toekomst. Desalniettemin blijft het, doordat het gebaseerd is op verwachtingen, altijd een riskante onderneming of een gok (Luhmann 1979, 24). Op deze beschrijving voortbouwend geeft Piotr Sztompka kort en krachtig een formele definitie van vertrouwen als *“a bet about the future contingent actions of others”* (1999, 25) en onderscheidt hij twee componenten: verwachtingen en betrokkenheid. Ten eerste is vertrouwen een *veralgemeend communicatiemedium* dat verwachtingsstructuren en motivatiepatronen vormt. Vertrouwen omvat verwachtingen omtrent hoe iemand anders zich zou moeten gedragen of een systeem zou dienen te functioneren. Doordat de toekomst afgezet wordt tegen de opgebouwde verwachting verengt vertrouwen de toekomstmogelijkheden. Door middel van vertrouwen krijgen we als het ware greep op de toekomst en kunnen we handelen *alsof* de toekomst gekend en zeker is (Luhmann 1979, 48-49; Schaap 1997, 76). Ten tweede is vertrouwen allesbehalve vrijblijvend. Vertrouwen impliceert een *engagement* of sociale investering met kans op teleurstelling en verlies. *“Vertrouwen is de bereidheid om kwetsbaar te zijn in situaties van risico en afhankelijkheid”* (Klijn 2002, 265). Onze verwachtingen over de toekomstmogelijkheden resulteren, ondanks de mogelijke negatieve gevolgen, in een doordachte gok of gedrag, waarbij de vertrouwensverwachtingen een verschil tot de beslissing en de handeling uitmaken. Hierbij wordt de mogelijkheid van een ontgoocheling niet genegeerd, maar geanticipeerd en intern behandeld (Luhmann 1979, 24; Baier 1994, 99; Luhmann 1988; Sztompka 1999, 25-26). Vertrouwen is dan ook riskant beslissen. Beslissen wordt riskant wanneer de mogelijkheid wordt ingecalculeerd dat de beslissing in de toekomst wel eens betreurd zou kunnen worden (Luhmann 1993; Blom & Nijhuis 1996). Tegelijk ligt in dit engagement de mogelijkheid van een wantrouwensomslag. *“Door verwachtingen te vormen, kan iets dat van de verwachtingen afwijkt verschijnen*

als een verstoring, als een teleurstelling van de verwachting. Het teleurgestelde systeem staat vervolgens twee wegen open: het aanpassen van de verwachting of het vasthouden aan de verwachting en het volharden in gedrag dat overeenkomt met de verwachting” (Schaap 1997, 96).

Ook in de politicologische literatuur wordt politiek vertrouwen in verband gebracht met verwachtingen omtrent het toekomstig gedrag, optreden en functioneren van politici en het politieke systeem. Reeds in het begin van de jaren '60 beschrijft Stokes (1962, 64) politiek vertrouwen vaag als *“a basic evaluative or affective orientation toward the government”*, terwijl Miller (1974b, 989) het definieert als *“the belief that the government is operating according to one’s normative expectations of how government should function”*. In deze omschrijvingen komen impliciet reeds de drie componenten van vertrouwen tot uitdrukking, meer bepaald de norm-, perceptie- en verwachtingscomponent. De *normcomponent* refereert aan de collectieve verwachtingen die men deelt met andere mensen. Deze gedeelde verwachtingen en normen, de zogenaamde *expressieve oriëntaties* tegenover gemeenschap, regime en autoriteiten, worden doorheen waarnemingen en dagdagelijkse ervaringen voortdurend getoetst en beoordeeld. De perceptiecomponent betreft de individuele en subjectieve interpretatie of beoordeling van het feitelijke functioneren van het systeem of het gedrag van de positiebekleders. Zeker in een context van waardeveralgemeening en ten gevolge van het zelfversterkende vermogen van vertrouwen en wantrouwen kan eenzelfde situatie op grond van eenzelfde abstracte norm uiteenlopend beoordeeld worden (vgl. Luhmann 1979; Govier 1997). Doch dit volstaat niet. Tegelijkertijd hoort bij de burgers de verwachting en de overtuiging te leven dat politici en overheid in de toekomst overeenkomstig met deze (gedeelde) verwachtingen en normen zullen handelen. Indien de uitslag van dit verwerkingsproces positief is spreekt men van vertrouwen (Suijkerbuijk 1983, 10). Wanneer er een discrepantie is tussen normatieve standaarden en de waarneembare handelingen van gezagsdragers of het functioneren van het systeem, is er een kans dat wantrouwen zich ontwikkelt.

3.2. Politiek vertrouwen en politieke verbondenheid

Bij politiek vertrouwen gebeurt de interpretatie en inschatting van de situatie aan de hand van gangbare normatieve opvattingen over de representatieve liberale democratie en politiek fatsoenlijk gedrag. Easton (1967, 200) omschrijft dit als *‘regime norms’* die *“specify the way in which members of a system are expected to behave in political life”*. Het representatief gehalte van het bestuur en de kwaliteit van de democratie vormen de interpretatiestandaard in de relatie tussen de staatsburger en de politiek als democratisch platform, waar maatschappelijke vraagstukken voorwerp van discussie zijn, collectief bindende beslissingen genomen worden en controle uitgeoefend wordt op de uitvoering

ervan. Indien de onderliggende waarden, normen en het institutionele raamwerk van het (democratische) politieke systeem echter zelf ter discussie gesteld worden en bijgevolg tot evaluatieobject worden genomen spreken we over *politieke aliënatie* of *afwezigheid van verbondenheid met de politieke gemeenschap* (Easton 1967; Klingemann 1999). Bij politieke aliënatie is de legitimiteit van het systeem in het geding. In dat geval worden de grondslagen en doelen van de representatieve liberale democratie alsook de levensvatbaarheid van het politieke systeem zelf in vraag gesteld, wat dikwijls gepaard gaat met een roep om politieke scheiding (Miller 1974a, 971). “*What distinguishes the allegiance/alienation continuum from other attitudes toward the political system is the explicit reference to feelings of closeness/distance, attachment/separation or identification/rejection. To be politically alienated is to feel a relatively enduring sense of estrangement from existing political institutions, values and leaders* (Citrin, McClosky, Shanks & Sniderman 1975, 3). Het politiek systeem wordt in deze situatie niet langer beoordeeld op haar democratisch gehalte. De representatieve liberale democratie wordt immers zelf verworpen, waarbij de verbintenis met de fundamentele normen en waarden van het democratisch stelsel wordt opgezegd of alleszins ter discussie gesteld, wat een vertrouwensact in het geschetste kader onmogelijk maakt.

Politiek wantrouwen vooronderstelt, al dan niet expliciet, de legitimiteit van de representatieve liberale democratie. De democratische principes zijn immers geen object van vertrouwen, maar een toetssteen waaraan burgers het feitelijke gedrag en functioneren van politici, instellingen en het politieke systeem afmeten en inschatten. De gemeenschappelijke ethische normen en het onderliggende democratische waardesysteem vormen de grondslag voor een wijdverbreid ‘vertrouwen in vertrouwen’ (Luhmann 1979, 69). Dit bouwt voort op het geloof dat anderen ook vertrouwen. In deze context beklemtoont Henry Kass (1996, 57) het belang van “*the existence of a shared moral community whose essential values have been institutionalized. Once institutionalized, these values command the obligation of those within the moral community*”. De gedeelde democratische waarden zijn bijgevolg de noodzakelijke mogelikhedenvoorwaarde opdat politiek vertrouwen zou kunnen gedijen en bestaan (zie Kornberg & Clarke 1994). Zowel politiek vertrouwen als wantrouwen kunnen maar groeien op een grondlaag van politieke verbondenheid. Slechts doorheen gedeelde overtuigingen en wederzijdse assumpties omtrent democratie ontstaat namelijk een gedeelde politieke wereld en een gemeenschappelijke definitie van de situatie, die in laatste instantie het fundament van alle politieke relaties vormt (vgl. Garfinkel 1963; Goffman 1983; Govier 1997). Het cruciale belang van democratische principes in politieke relaties van vertrouwen/wantrouwen komt ook in het Stephen Craig’s kwalitatief onderzoek (1993, 89-132) tot uiting. Alhoewel de meeste burgers nog in het representatieve democratische systeem geloven, is er wel een wijdverspreide overtuiging dat de gezagsdragers en de instellingen beter zouden moeten kunnen gezien de midde-

len die ze ter beschikking hebben. Dit gaat tegelijkertijd gepaard met voorstellen van wijzigingen in het systeem zoals een betere samenwerking tussen politici, een efficiëntere besteding van overheidsgeld, een belangrijker rol voor de burger in de besluitvorming, meer aandacht van politici voor de wijk, het uitgooien van de rotte appels uit het college of een pleidooi voor sterk leiderschap. Men roept om een 'effectieve representatie', verwijzend naar een balans tussen algemeen belang en de wensen van de kiezer. De meeste misnoegde kiezers combineren dan ook gevoelens van ontevredenheid en wantrouwen met een weigering om de hoop in de democratische werking en onderliggende waarden op te geven (zie Klingemann & Fuchs 1995; Thomassen 1995; Klingemann 1999; Dalton 1999; Abts 2004).

3.3. Politiek vertrouwen en politieke tevredenheid

Politieke (on)tevredenheid slaat op de loutere evaluatie van het optreden van politici en het politieke systeem, waarbij eigen ervaringen en indrukken worden afgetoetst tegenover de verwachtingen, hetgeen als zodanig niet noodzakelijk gedragsintentionele implicaties heeft noch resulteert in een engagement. Onze stelling is dat politiek vertrouwen in belangrijke mate door politieke tevredenheid bepaald wordt, maar er niet door gedetermineerd wordt noch analytisch toe herleid kan worden. Kort samengevat overstijgt politiek vertrouwen de loutere evaluatie: vertrouwen impliceert een expliciete toewijzing van verantwoordelijkheid; is actief gericht op de toekomst; en gaat gepaard met een engagement. Ten eerste *kan* politieke ontevredenheid slechts uitmonden in politiek wantrouwen, wanneer gezagsdragers of het politieke systeem voor het falen verantwoordelijk worden gesteld én het individu tegelijk zijn eigen gestelde vertrouwen uitdrukkelijk in vraag stelt. In een situatie van vertrouwen stelt het subject zichzelf namelijk verantwoordelijk voor het engagement, waardoor ontevredenheid teleurstelling wordt. In het geval van teleurstelling wordt de eigen lichtvaardige inschatting van de situatie evenals de vertrouwenskeuze betreurd en wordt de vertrouwensrelatie eventueel herbekeken of beëindigd (vgl. Luhmann 1988, 97-98). Ten tweede ligt bij politiek vertrouwen de nadruk op het actief vooruitlopen op de contingente toekomst. In het geval van tevredenheid heeft het verleden/heden de overhand, terwijl bij vertrouwen de toekomst prevaleert. Vertrouwen is een overwogen inschatting, doordat de loutere evaluatie overstegen wordt. Ofschoon de anticipatie (meestal) gebaseerd is op vroegere ervaringen of indrukken overtreft vertrouwen, doorheen een sprong in de toekomst, de strikte inductie. Vertrouwen vertrekt van een interpretatie van de situatie, waarbij tekens van betrouwbaarheid worden beoordeeld. In zekere zin volgt vertrouwen een logica van inferentie en attributie. Maar tegelijk gaat vertrouwen voorbij aan de loutere evaluatie en inductie van verwerkte informatie. Dit is de informatieparadox van vertrouwen: het is steeds gebaseerd op informatie, maar is tegelijk slechts aan de orde bij ge-

brek aan informatie. Vertrouwen is juist noodzakelijk om een kennistekort te overstijgen. “*Trust begins where the reach of these media of control ends, or where we decide to stop calculating, enforcing, and monitoring*” (Offe 1999, 53). Vertrouwen overtreft de beschikbare informatie door de risico’s in de toekomst te definiëren. Georg Simmel omschrijft deze sprong tussen evaluatie en verwachting als een *leap of faith*. In de terminologie van Möllering (2001, 414) grijpt er na de interpretatie een opschorting van onzekerheid plaats, hetgeen ons in staat stelt te handelen. In tegenstelling tot tevredenheid gaat vertrouwen daardoor, ten derde, altijd gepaard met een engagement. Waar tevredenheid relatief vrijblijvend is, impliceert vertrouwen een engagement of sociale investering met kans op verlies en teleurstelling. De verwachting dat de gezagsdragers of het politieke systeem op een gepaste wijze zullen functioneren, resulteert in een welbepaald gedrag of een gok, waarbij het subject in z’n handelen vooruit loopt op de feiten. Men aanvaardt de afhankelijkheid en de daarmee gepaard gaande risico’s en kwetsbaarheid en is bereid om het functioneren van de politici of het politieke systeem op een gunstige wijze te interpreteren en ernaar te handelen. Tegelijkertijd wordt duidelijk waarom (politiek) vertrouwen vrijwel noodzakelijk is om te overleven in de hedendaagse hoogcomplexiteit van de maatschappij. De *sprong in het ongewisse* resulteert immers in een vereenvoudiging van het sociale leven, die voor het menselijk subject een *geconstrueerde zekerheid* voor de contingente toekomst schept. Men vertrouwt er namelijk op dat politici en instellingen (zullen) doen wat ze zeggen of behoeven te doen, waardoor we in staat zijn om te gaan met de vrijheid van anderen (Luhmann 1979; 1988; Sztompka 1999).

3.4. Conceptuele vaagheid in empirisch onderzoek

Politiek vertrouwen wordt vaak geconceptualiseerd als *resultante* van de mate dat het *feitelijke overheidsoptreden* aan de *verwachtingen van burgers* beantwoordt (Orren 1997, 85-88; Putnam, Pharr & Dalton 2000, 22-25). Ofschoon dergelijke definitie de kernelementen van vertrouwen misschien wel incorporeert, blijft het onderscheid met politieke tevredenheid toch vrij vaag. Politiek vertrouwen dreigt gereduceerd te worden tot een loutere evaluatie. Ook Owen & Dennis (2001) problematiseren de conceptuele ambiguïteit in de operationalisering van politiek vertrouwen. Aangezien oorzaken, symptomen en gevolgen dikwijls zondermeer samengesmolten worden (zie Easton 1967; Miller 1974a), pleiten zij ervoor het fenomeen niet te verwarren met haar antecedenten en de specifieke redenen van politiek vertrouwen te ontkoppelen van het concept. “*We advocate an approach to measuring and explaining political support that begins with a more specific analysis of the possible reasons people may have for being politically supportive or resistant. We suspect that the core processes of judgement in the U.S. at the present time revolve around the concept of representation*” (Owen & Dennis 2001, 212). In tegenstelling tot deze

benadering waar de verschillende criteria gedefinieerd worden als redenen of antecedenten van vertrouwen, omschrijven anderen dit als de dimensies van politiek vertrouwen (Levi 1996; Citrin & Muste 1999, 466-469; Levi & Stoker 2000, 496-497). Zo ziet Ulbig (2000a; 2000b) politiek vertrouwen als een meer-dimensionale attitude met instrumentele, procedurele en relationele aspecten. Beide visies hebben hun pro en contra argumenten. De eerste visie onderscheidt politiek vertrouwen van enge evaluatieve oordelen. Positief is dat daarmee impliciet wordt aangegeven dat politiek vertrouwen meer is dan tevredenheid. Het risico is evenwel een analytische scherpslijperij, waarbij politiek vertrouwen volledig wordt losgekoppeld van de evaluaties van het politieke systeem of politieke tevredenheid. De dimensionale benadering van politiek vertrouwen incorporeert, op haar beurt, in haar definiëring wel de verschillende evaluatiecriteria die structurerend zijn bij oordelen van betrouwbaarheid. Hier is het probleem dat vertrouwen gereduceerd wordt tot een loutere evaluatie, waarbij de toekomstgerichtheid en engagement uit het blikveld dreigt te verdwijnen. Om die reden pleiten we ervoor om politieke tevredenheid en politiek vertrouwen van elkaar te blijven onderscheiden. Alhoewel ze in het alledaagse leven meestal als vanzelf in elkaar overgaan, zijn beide types oriëntaties immers analytisch verschillend.

4. Aspecten van politieke tevredenheid en vertrouwen

Onze aanname is dat het verschil tussen politieke tevredenheid en politiek vertrouwen zich situeert op het vlak van toewijzing, gerichtheid in de tijd en engagement, maar dat de dimensies of criteria werkzaam in beide oriëntaties dezelfde zijn. Centraal in de definitie van politiek tevredenheid en politiek vertrouwen staan de evaluaties van en verwachtingen over het huidige respectievelijk toekomstig functioneren van het politieke systeem en gezagsdragers. Impliciet hebben alle burgers immers bepaalde verwachtingen over de inhoud en de wijze van besluitvorming om er vervolgens naar te handelen. Orren (1997, 88) stelt dat de evaluatie van het optreden van het politieke systeem gestoeld is op drie criteria: *“the public appraisal of government performance, the public’s ideological views on certain policies, and the public’s assessment of the ethics and integrity of the people and processes of the government”*, terwijl Jennings (1998, 231-239) met performantie, representativiteit en integriteit tot gelijkaardige standaarden komt. Meer algemeen stellen we in dit artikel dat het naargelang de inhoud van de politieke evaluaties/verwachtingen en de verschillende fases in het politieke proces mogelijk is om verschillende facetten van tevredenheid/vertrouwen te conceptualiseren (zie Barber 1983; Lewis & Weigert 1985). Vooreerst brengen we een onderscheid aan tussen de instrumentele en procedurele conceptualisaties van politieke tevredenheid en vertrouwen. Aan de ene kant is er de *instrumentele* benadering die realisaties van

het gevoerde beleid beklemtoont, aan de andere kant is er de *procedurele* strekking die de nadruk legt op het politieke proces die tot die beleidsrealisaties leiden (Tyler 1998; Levi & Stoker 2000). Vervolgens werken we de gelaagdheid van de instrumentele en procedurele types van politieke tevredenheid/vertrouwen verder uit. Voor de instrumentele variant wordt het verschil tussen *uitkomsten* en *prestaties* verfijnt, terwijl voor de procedurele variant de aandacht wordt gevestigd op het *politieke proces*, de *gezagsdragers* en de begeleidende *rolverwachtingen*.

4.1. Types van politieke tevredenheid/vertrouwen: instrumenteel en procedureel

In *The Logic and Limits of Trust* geeft Benjamin Barber (1983) aan dat burgers niet alleen begaan zijn met de realisaties van het beleid, maar ook verwachtingen hebben over de werking van het besluitvormingsproces en over de politieke gezagsdragers. In de eerste plaats wordt het politieke systeem aangesproken op haar beleidsrealisaties. Instrumentele benaderingen verbinden politieke steun met de evaluatie en inschatting van de prestaties en inhoudelijke uitkomsten van het gevoerde beleid, hetgeen omschreven kan worden als *beleids-tevredenheid* respectievelijk *instrumenteel vertrouwen*. Deze conceptualisatie bouwt voort op de rationele keuzebenaderingen die de nadruk leggen op instrumentele motieven, belangenvervulling en prestaties (Dasgupta 1988; Coleman 1990). Vertrouwen wordt hier verbonden met oordelen over de waarschijnlijke kans dat anderen zullen realiseren wat ze beloofd hebben, waarbij vertrouwen verschijnt als een berekend gedrag of een strategie om winst te maximaliseren en het een functie is van de mate waarin (individuele) belangen bediend worden door het optreden van het politieke systeem. Dit wordt het best gevat in Hardin's notie van *encapsulated trust*, waarbij de ene hoopt dat de andere in z'n belang zal handelen, zij het misschien om z'n eigen redenen (Hardin 1993; 1999, 24-29). In welke mate de overheid haar *belangenverantwoordelijkheden* nakomt, bepaalt volgens deze strekking de politieke steun. Tyler (1998) omschrijft het als instrumenteel vertrouwen, aangezien het politieke vertrouwen in dit geval gebaseerd is op de prestaties die de overheid levert en op de juiste keuzes die de overheid maakt.

In de tweede plaats is politieke steun niet uitsluitend afhankelijk van beleidsrealisaties, maar ook van de feitelijke werking van het politieke proces en de gezagsdragers. Politiek vertrouwen hangt evengoed af van de goede bedoelingen, de integriteit, de rechtvaardigheid en de responsiviteit van (de bemiddelaars van) het politieke systeem. Dit sluit aan bij de *procedural justice* benadering die stelt dat vooral relationele kwesties en de billijkheid van de processen die gebruikt worden om tot politieke beslissingen te komen van belang zijn in evaluaties en inschattingen van politici en het politieke systeem (Thi-

baut & Walker 1975). Uit onderzoek blijkt namelijk dat burgers vooral belang hechten aan de motivaties van de autoriteiten, aan een behandeling die getuigt van respect en waardigheid tegenover de burger, aan neutraliteit en openheid, eerder dan aan de mate dat ze voordeel of nadeel haalden uit deze procedures of de mate van ontvangen effectieve hulp (Tyler & Degoey 1996; Tyler 1998; 2001). Volgens Stephen Craig (1993, 61-88; 108) zijn de gepercipieerde inbreuken op de procedurele en democratische codes zelfs in overgrote mate verantwoordelijk voor de hedendaagse vertrouwenskloof. Politiek vertrouwen is in deze benadering in termen van *rolverantwoordelijkheden* gedefinieerd. Aangezien de *procedurele* en *relationele verwachtingen* tegenover de kwaliteit van het *politieke proces* en de kwaliteit van de relatie met de *gezagsdragers* en *instellingen* in deze evaluaties en inschattingen centraal staan, omschrijven we het als *proces tevredenheid* en *procedureel-relatieve vertrouwen*. Hier wordt de ontevredenheid en het wantrouwen in de politiek niet uitsluitend gezien als een resultante van een falend beleid of tegenvallende prestaties, maar ook als gevolg van het falen van de feitelijke democratische werking en de beeldvorming als zodanig (Tyler 1990; 1998; 2001; Tyler & Degoey 1996; Earle & Svetkovich 1999; Ulbig 2000a; Hibbing & Theiss-Morse 2001b; 2001c). Juist om deze reden is het ook mogelijk dat tegenvallende beleidsprestaties of ongewenste inhoudelijke uitkomsten niet per definitie uitmonden in politiek wantrouwen.

4.2. Instrumentele visie: inhoudelijke uitkomsten en prestaties

De instrumentele visie op politieke tevredenheid en vertrouwen argumenteert dat mensen de overheid meer vertrouwen, wanneer ze de gewenste uitkomsten levert en haar basisopdrachten vervult. Politiek wantrouwen blijkt het hoogst onder diegenen die ontevreden zijn over het beleid. *“People seem to consider policy outputs when making trust judgements about government. Thus any explanation of political trust must include an instrumental component”* (Ulbig 2000b, 3). De betekenis van beleidstevredenheid is evenwel niet eenduidig, zoals uit het roemruchte Miller-Citrin debat (Miller 1974a; 1974b; Citrin 1974) is gebleken. Ofschoon beide protagonisten beleidsontevredenheid als een concrete beleidsevaluatie en *“an indicator of dissatisfaction with the quality of life they are experiencing”* (Miller 1974a, 951) zien, hanteren Miller en Citrin toch een verschillende definitie van beleids(on)tevredenheid. Arthur Miller vertrekt van de *policy distance* these: politieke tevredenheid draait om de *inhoudelijke uitkomsten* of de richting van het beleid met betrekking tot geladen *strijdpunten*, waarrond er in het publieke debat over de wenselijkheid én de wijze van realisatie van het beleidsdoel tegenstrijdige opvattingen bestaan. Beleidstevredenheid is dan *“a function of the discrepancy between one’s own policy preference and the policy alternatives offered by political authorities on salient issues”* (Miller 1974b, 996). Jack Citrin verdedigt op zijn beurt de

performance these, waarbij politieke tevredenheid slaat op de evaluatie van de prestaties of resultaten van het beleid op *consensuskwesties*, hetgeen beleidsdoelen zijn die door iedereen belangrijk bevonden worden en waarover zowel het publiek als de politieke partijen het eens zijn dat ze nagestreefd dienen te worden door de overheid (Stokes 1966). Politieke tevredenheid is in dat geval een functie van het efficiënt en effectief optreden op algemeen aanvaarde beleidsdomeinen.

Volgens de eerste strekking is politieke ontevredenheid of wantrouwen een resultante van het feit dat bepaalde *inhoudelijke uitkomstverwachtingen* van bevolkingsgroepen met betrekking tot bepaalde *strijdpunten* door het beleid niet vervuld worden. Beleidstevredenheid verwijst dan naar een inhoudelijk-ideologisch gemotiveerd oordeel omtrent de beleidsuitkomsten en ingenomen beleidsposities van het bestuur op die gepolitiseerde strijdpunten (Miller 1974a, 951-971; Miller & Listhaug 1990). De *beleidsafstandstheorie* (Miller 1974a, 965) of *ontevredenheid/hergroeperingstheorie* (Craig 1993, 30) ziet de onvervulde vragen, de wijzigende prioriteiten en ideologische hergroepering van het electoraat dan ook als de voornaamste oorzaak van het huidige politieke wantrouwen en de opkomst van nieuwe partijen van *new politics* en *new populism* (Kitschelt 1989; Inglehart 1997; Dalton 2000; Taggart 2000). Het wantrouwen treedt op wanneer de overtuiging ontstaat dat de overheid niet langer haar belangenverantwoordelijkheden nakomt of wanneer de burger zijn eigen politieke overtuigingen en waarden niet langer of onvoldoende in het beleid weerpiegeld ziet. Het evaluatiecriterium is de verwachting van *belangenvervulling*, waarbij burgers evalueren in welke mate het politieke systeem of politieke actoren in hun partijdig en ideologisch gekleurd belang, of tenminste niet tegen hun belangen, handelen (Levi & Stoker 2000, 498).

Waar de *beleidsafstand* these politieke ontevredenheid verbindt met de perceptie dat de overheid aan de door het subject ervaren en belangrijk geachte (nieuwe) problemen of strijdpunten onvoldoende hoofd biedt, suggereert de *performantie* these dat politieke tevredenheid vooral bepaald wordt door de prestaties en effectiviteit van het beleid op consensuskwesties, in het bijzonder met betrekking tot het economische domein (Citrin 1974; Citrin & Luks 2000). Niet de keuzes van het beleid staan centraal, wél de prestaties, het succes, de competentie en de effectiviteit van het beleid op het vlak van economie, werkgelegenheid, veiligheid, openbare dienstverlening, gezondheidszorg en onderwijs (Bok 1997). Volgens deze strekking ontstaat politieke ontevredenheid dus omdat de overheid onvoldoende tegemoet komt aan de *prestatieverwachtingen* op het vlak van haar basisopdrachten en de politiek niet in staat is om oplossingen te bieden aan actuele maatschappelijke problemen. Inefficiënt en ineffectief overheidsoptreden wordt daarom als oorzaak van politiek wantrouwen gezien. Dit komt tot uiting in Citrin's geloof dat een 'winning streak', 'bekwaam leiderschap' en een 'effectieve overheid' voldoende zijn om het politieke vertrouwen terug te winnen.

	Beleids tevredenheid/instrumenteel vertrouwen		Procestevredenheid/relatoneel vertrouwen
	Beleidsafstand	Huishouding	
Oriëntatietype	Instrumentele oriëntatie Belangenverantwoordelijkheden		Morele oriëntatie Rolverantwoordelijkheden
Evaluatiestandaard	Inhoudelijke kwesties	Prestaties	Politieke proces
Beleidskwestie	Positiekwesties Representativiteit	Consensuskwesties Performantie/ Effectiviteit	— — — Proceskwaliteit

Figuur 2. Types van beleids tevredenheid en procestevredenheid

In elk geval is het onderscheid tussen opvattingen omtrent beleidsuitkomsten en beleidsprestaties instructief om de complexiteit van de tevredenheid met en vertrouwen in het beleid te begrijpen (vgl. Hibbing & Theiss-Morse 2001, 45). Aan de ene kant richt de *uitkomstverklaring* zich op de overeenkomst tussen de politieke standpunten van burgers en hun perceptie van de genomen politieke beslissingen, waarbij politieke ontevredenheid of wantrouwen in de kloof tussen beleidsvoorkeur en (gepercipieerd) beleidsaanbod verschijnt. Aan de andere kant ziet de *prestatieverklaring* de mate dat de overheid de sociale orde onder controle kan houden als basis voor politieke ontevredenheid of wantrouwen.

4.3. Procedurele visie: politiek proces en gezagsdragers

Voor de verklaring van politiek vertrouwen is de procedurele school niet zo zeer geïnteresseerd in beleidsresultaten, maar beklemtoont ze het belang van evaluaties omtrent het politieke (besluitvormings)proces (Easton 1975, 447). Zo stelt Tyler (1990; 1998; 2001; Tyler & Degoey 1996) vast dat de bereidheid om politieke beslissingen te gehoorzamen vooral bepaald wordt door de ‘procedurele rechtvaardigheid’ van het politieke proces. *“Procedural justice was the primary factor shaping the influence of experience upon both performance evaluations and attitudes about the legitimacy of legal authorities. In other words, people did not react to the degree to which they received a personally beneficial decision. Instead, they reacted to how fairly the decision was made by the authority”* (Tyler 2001, 234). Luhmann (1983, 34) heeft het over de legitimiteit van politiek optreden. *Legitimiteit* is de gegeneraliseerde bereidheid om beslissingen te accepteren. Zo stelt de Duitse socioloog dat besluitvormingsprocedures als dusdanig een legitimerende werking kunnen hebben en aan de acceptatie van beslissingen, los van de inhoud ervan, kunnen bijdragen. Legitimiteit is dan niet het gevolg van de inhoud van het besluit, maar van de procedure waarlangs de beslissing genomen is (Schaap 1997, 133-134). In tegenstelling

tot de substantiële idealen zou er over deze procedurele normen, verbonden met de representatieve liberale democratie, wel een ruime consensus bestaan (Craig 1993, 61-88; Stolle 1999, 244). Dit blijkt uit tal van definities van vertrouwen. Zo definieert Mishra vertrouwen als “*one party’s willingness to be vulnerable to another party based on the belief that the latter party is competent, open, concerned, and reliable*” (1996, 265). Om die reden worden vele *procesverwachtingen* en *relationele verwachtingen* dan ook wel eens gedefinieerd als de dimensies van politiek vertrouwen (Luhmann 1979, 91-92; Barber 1983; Levi 1996; Mishra 1996). Wij beschouwen het als de criteria van betrouwbaarheid, waarmee burgers hun gezagsdragers of de werking van het politieke systeem op basis van persoonlijke ervaringen en indrukken evalueren en inschatten. Hierop voortbordurend staan in onze definitie van *procestevredenheid* en *relationeel vertrouwen* de evaluaties van de werking van het politieke proces (Tyler & Degoey 1996; Tyler 1998; Hibbing & Theiss-Morse 2001c) en van de competentie en moraliteit van politieke gezagsdragers die betrokken zijn in het besluitvormingsproces (Barber 1983) centraal. Aan de ene kant is het een evaluatie van de feitelijke werking van het proces van besluitvorming: de gehanteerde procedures, de omgangsvormen en routines in het democratisch proces. Het politieke proces is de referent. Aan de andere kant is het een evaluatie van de concrete gezagsuitoefening en verwijst het naar de perceptie en beoordeling van het optreden van de politici die het beleid maken. Hier zijn de individuele gezagsdragers de referent (Ulbig 2000b). Gezien het subtiele onderscheid tussen procedurele en relationele bekommernissen en de moeilijkheid om ze strikt gescheiden te bevragen, behandelen we ze in de bespreking van de verschillende betrouwbaarheidscriteria tezamen.

4.4. **Betrouwbaarheid: integriteit, rechtvaardigheid, ontvankelijkheid en competentie**

De centrale functie van het politieke systeem is tegengestelde belangen harmoniseren in collectief bindende beslissingen. Opdat de politiek overtuigende collectieve besluiten kan ontwikkelen, dient het als zodanig betrouwbaar bevonden te worden. De overheid moet hiertoe competentie demonstreren, de besluitvorming dient rechtvaardig en doorzichtig te zijn, het bestuur behoort open te staan voor rivaliserende gezichtspunten en van gezagsdragers verwacht men integer gedrag (Tyler 1990; Levi 1996; Hardin 1999; Levi & Stoker 2000). De betrouwbaarheid van politici en instellingen wordt derhalve afgetoetst ten aanzien van normatieve verwachtingen en *rolverantwoordelijkheden*, die personen en instellingen toerekenbaar en aanspreekbaar maken voor hun handelingen (zie Seligman 1997). In een vertrouwensrelatie gaan we er altijd van uit dat alter de nodige competentie heeft én de goede bedoelingen heeft om z’n plichten en verantwoordelijkheden verbonden met zijn functie te vervullen (Giddens 1990; Govier 1997; Hardin 1999). Ofschoon de zaakwaarne-

mende verantwoordelijkheden, gezien ze situationeel, contextueel en open zijn, niet in een exhaustieve lijst uit te drukken zijn (Barber 1983, 165-166; Govier 1997, 4; Citrin & Luks 2001, 23), hebben tal van politieke wetenschappers een poging ondernomen om de onderliggende criteria van politieke betrouwbaarheid te expliciteren (zie Stokes 1964, 64; Miller 1984, 840; Parker 1989, 182-183; Craig 1993, 47-52). Miller & Listhaug vatten het als volgt: “*Citizen expectations of how government should operate include, among other criteria, that it be fair, equitable, honest, efficient, and responsive to society’s needs*” (1990, 358). Volgens Levi hangt het vertrouwen van burgers in de overheid af van de mate dat “*they believe that its commitments are credible, that its procedures are fair, and that their trust of the state and of others is reciprocated*” (1996, 11). Op basis van een uitgebreide literatuurstudie komen we tot vier cruciale evaluatiecriteria waaraan de tevredenheid met of betrouwbaarheid van het politieke proces en de gezagsdragers kan worden afgemeten: integriteit, rechtvaardigheid, ontvankelijkheid en deskundigheid (zie Barber 1983, Suijkerbuijk 1983; Parker 1989; Craig 1993; Parker & Parker 1993; Levi 1996; Mishra 1996; Tyler & Degoey 1996; Govier 1997; Phalet & Poppe 1997; Jennings 1998; Tyler 1998; Sztompka 1999; Ulbig 2000b; Chanley, Rudolph & Rahn 2001; Owen & Dennis 2001). Onze stelling is dat burgers slechts (relatief) vertrouwen schenken in hun politieke gezagsdragers en instellingen naargelang ze geloven dat hun inzet eerlijk en oprecht is; hun functioneren rechtvaardig is; ze een wederkerig vertrouwen aan de dag leggen; en bekwaam optreden. Kort schetsen we deze vier verschillende dimensies.

Het openlijk, eerlijk en beginselvast in functie van het algemeen belang uitvoeren van overheidstaken wordt, ten eerste, bedoeld met *integriteit* of *oprechtheid*. Het is “*a presentation of self that includes a demonstrated willingness to act for principle and against self-interest*” (Levi 1996, 11). Integriteit draait rond de *stijl van beleidsvoering* en de *persoonlijke kwaliteiten* van de gezagsdrager. Het verwijst naar de rechtlijnigheid, samenhangendheid en consequentheid in het optreden, naar het vermijden van opportunistisch gedrag en het nastreven van het algemene belang van politici, naar een open communicatiestijl, naar een transparante beleidsvoering, naar het naleven van gemaakte afspraken, beloften en vooropgesteld beleid alsook naar een eerlijk, oprecht, openhartig, vriendelijk, menswaardig en respectvol optreden. Ten tweede gaat *rechtvaardigheid* om de *wijze waarop besluitvorming tot stand komt*. Het is de mate waarin de overheid voor het vervullen van haar taak de conflicterende belangen evenredig tegen elkaar afweegt en het beleid geen doorgestoken kaart noch arbitrair is. Gezien burgers hun relatie met politici en instellingen als een lange termijnrelatie zien, verwachten burgers van de overheid een neutraal, onbevooroordeeld en billijk optreden op basis van universele criteria, geëigende procedures en gelijke standaarden. “*Instead of focusing entirely on whether they receive a favorable outcome, people look at whether the authority has created a neutral arena in which to resolve the conflict*” (Ulbig 2000b, 10).

Er wordt verwacht dat politici en het politieke systeem onafhankelijk functioneren, ze de belangen en levenskwaliteit van alle sociale groepen garanderen en niet als een marionet de les laten spellen door allerlei belangengroepen. Ten derde moet een overheid openheid aan de dag leggen voor de grieven en wensen van de burgers. Mensen willen dat hun stem in het politieke proces gehoord wordt. Het criterium van *responsiviteit* of ontvankelijkheid verwijst naar de *manier van selectie van issues en problemen* die om een oplossing vragen. Het politiek systeem moet een luisterbereidheid aan de dag leggen en open staan voor alle geluiden in de samenleving, waarbij erover gewaakt wordt dat zwak georganiseerde groepen niet gemarginaliseerd worden in het besluitvormingsproces. In beginsel dient iedereen over een gelijke kans te beschikken om zijn verlangens ingewilligd te krijgen. Tot slot wordt er van het politieke systeem verwacht dat het op basis van de onderscheiden standpunten tot de best mogelijke oplossingen komt en de juiste beslissingen neemt. De burger veronderstelt *competentie* van de overheid. Van politici verwachten burgers deskundigheid, een goede dossierkennis, een sterke persoonlijkheid, de nodige ervaring en zelfvertrouwen. Men wil politici die weten waarover ze praten en het verschil maken. Daarnaast dient de overheid efficiënt, krachtadig en niet-verkwistend op te treden en resultaten te boeken: geen voortdurend gekibbel, maar efficiënte besluitvorming die relatief snel tot adequate oplossingen voor zich aandienende problemen komt. Of zoals Levi het uitdrukt: *“Perceptions that a government is untrustworthy is a function of not only its failure to fulfil promises but also of evidence of the distrust by government agents of those whom it is demanding cooperation and compliance”* (Levi 1996, 13).

4.5. De multiplicatieve werking van politieke tevredenheid en vertrouwen

Vertrouwen is een combinatie van verschillende soorten verwachtingen die een persoon heeft met betrekking tot een bepaalde referent, waarbij de uiteenlopende scores op deze verwachtingen de algemene graad van vertrouwen bepalen. Niklas Luhmann (1979, 91-92) stelt dat alle geschetste instrumentele en procedurele verwachtingen ingewilligd dienen te zijn opdat een algemeen gevoel van tevredenheid of vertrouwen geconstitueerd wordt. *“For example, one can be trusted in terms of his or her moral intention but not in terms of his or her ability to report objectively, and therefore the person is not completely trusted”* (Luhmann 1979: 92). Mishra (1996, 269) heeft het over de *multiplicatieve* werking van de verschillende aspecten in de bepaling van de algemene graad van (politiek) vertrouwen: een gebrek aan of lage score op één van de aspecten neutraliseert veelal de andere positieve inschattingen van betrouwbaarheid op de andere dimensies (vgl. Brockner & Siegel 1996). Een bestuur mag dan nog zo ontvankelijk, integer en rechtvaardig zijn, indien het geen concrete be-

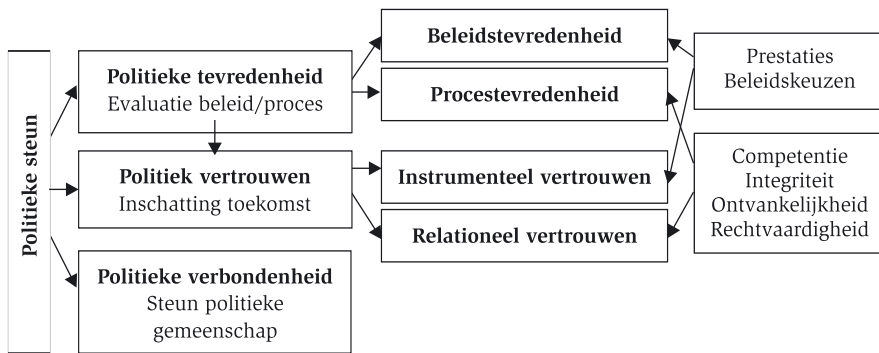
leidsresultaten kan voorleggen, resulteert dit waarschijnlijk in een politieke ontevredenheid of een laag politiek vertrouwen. Kortom, elk aspect is als dusdanig een noodzakelijke doch onvoldoende voorwaarde om vertrouwen te kunnen schenken aan het politieke systeem. Alhoewel alle componenten van vertrouwen in alle situaties in zekere mate vereist zijn, geeft Barber (1983, 165-166) wel aan dat het belang van de verschillende dimensies afhankelijk is van referent, situatie en context. Zo wordt in een schandaalperiode politiek vertrouwen vooral vastgeknoopt aan integriteit en rechtvaardigheid, terwijl het in rustigere tijden eerder op beleidsprestaties en competentie dan op morele oprechtheid gebaseerd is (Citrin & Luks 2001, 23). Daarnaast wordt elke rol of instelling ook gekenmerkt door een hiërarchie van verwachtingen (Richardson, Houston & Hadjiharalambous 2001). Zo wegen, volgens Sztompka (1999), competentie en efficiëntie vooral door bij de administratie, rechtvaardigheid bij de rechtbank en integriteit tegenover burens. Iets gelijkaardigs stelt Jennings (1998) vast. Op basis van zijn inhoudsanalyse blijkt namelijk dat de belangrijkheid van de criteria die burgers in hun evaluatie van betrouwbaarheid naar overheidsniveau verschillen. Zo wordt de abstracte nationale overheid vooral afgerekend op instrumentele aspecten zoals beleidsprestaties, terwijl procedurele aspecten van aanspreekbaarheid en responsiviteit doorwegen in de beoordeling van de lokale overheid.

De multiplicatieve werking van politieke tevredenheid en politiek vertrouwen plaatst een kanttekening bij de deconstructie van beide concepten. Analytische differentiatie impliceert immers niet dat de diverse instrumentele en procedurele aspecten van politieke tevredenheid of politiek vertrouwen onafhankelijk van elkaar functioneren. Te meer dat de analytisch onderscheidbare componenten in de alledaagse politieke werkelijkheid niet altijd even eenduidig en eenvoudig van elkaar te scheiden zijn. Zo is beleidstevredenheid niet altijd zonder meer af te zonderen van procestevredenheid of staat competentie niet geheel los van moraliteit. De evaluatie of inschatting van de prestaties of competentie van het bestuur is namelijk dikwijls gekleurd door de evaluatie van het proces waarlangs het beleid vorm krijgt. Beleidstevredenheid en procestevredenheid vormen dus een complex van dubbele structuren: het ene wordt gestructureerd door en structureert het andere. Een gelijkaardige dynamiek en dialectiek bestaat er tussen politieke tevredenheid, politiek vertrouwen en politieke aliënantie. In de laatste paragraaf gaan we daarom kort in op de onderlinge en dynamische relaties tussen deze attitudes.

5. De dynamische structuur van politieke steun

Politieke steun is onontbeerlijk voor een politiek systeem om op legitieme wijze gezaghebbende en collectief bindende beslissingen te (blijven) nemen

(Easton 1967). Op basis van de ogenschijnlijke paradox dat het politieke systeem, zelfs wanneer een substantieel deel van de burgers ontevreden is met het gevoerde beleid en het overheidsoptreden, nog kan functioneren (Easton 1975, 436-437), stelt Easton dat vooral diffuse steun, eerder dan specifieke steun, van belang is voor het voortbestaan van het politieke systeem. Gezien de vage definiëring van beide concepten hebben we een poging ondernomen om de analytische structuur van politieke steun nader uit te werken. Op basis van drie criteria werd het onderscheid tussen politieke tevredenheid, politiek vertrouwen en politieke verbondenheid uitgewerkt (zie figuur 3).

Figuur 3. Structuur van politieke steun.

Voortbouwend op Easton stellen we dat politieke verbondenheid cruciaal is voor het voortbestaan en de stabiliteit van het democratische systeem, terwijl enig politiek vertrouwen noodzakelijk is voor de werking van het politieke systeem. Politieke ontevredenheid heeft als zodanig geen invloed op de werking van het politieke systeem, wat niet wil zeggen dat het onbeduidend zou zijn. Als belangrijke determinant van politiek vertrouwen heeft het namelijk onrechtstreeks een effect op het functioneren van het politieke systeem: gevoelens van ontevredenheid zijn de grondstof en voedingsbodem waarop wantrouwen én aliënantie zich kan ontwikkelen. Gamson (1968, 51; 148) schetst een geleidelijk veralgemeningsproces, waarbij ontevredenheid met de gezagsdragers en hun gevoerde beleid kan uitmonden in wantrouwen tegenover de gezagsdragers. Wanneer blijkt dat ook andere leiders eigenlijk geen oplossing bieden, kan dit wantrouwen zich vervolgens uitbreiden tot de instellingen of het feitelijke functioneren van het politieke regime. In het ergste geval kan het zelfs uitdraaien in een algehele verwerping van de basisprincipes en waarden van de representatieve liberale democratie. De generalisatiethese van wantrouwen in gezagsdragers naar institutioneel wantrouwen, systeemwantrouwen tot politieke aliënantie wordt tevens door Easton aangehaald wanneer hij de mogelijkheid beschrijft dat *“if discontent with perceived performance continues over*

a long time, it may gradually erode even the strongest underlying bonds of attachment” (1975, 444-445).

Hieruit blijkt dat niet alle vormen van politieke steun even cruciaal zijn. De vergelijking van de structuur van politieke steun met de gelaagdheid van een ui, zoals Kasperson, Golding & Kasperson (1999) doen, biedt hier een inzichtelijke hulpmiddel. Deze auteurs zien steun aan de politieke gemeenschap als de kern van de ui, terwijl de steun aan de politieke principes, aan de systeemwerking, aan de instellingen en aan de gezagsdragers wordt omschreven als de steeds verder van de kern verwijderende ringen van de ui. Vooral een aantasting van de kern en de binnenste ringen van politieke steun brengen het voortbestaan en de werking van het politieke systeem in gevaar. Steun aan de politieke gemeenschap, aan democratische waarden en aan de procedures om problemen op te lossen zijn dan ook meer cruciaal dan vertrouwen in particuliere instellingen of politici. Politieke verbondenheid, oftewel de identificatie met de politieke gemeenschap en het onderschrijven van de democratische waarden en grondbeginselen, is een voorwaarde sine qua non voor het (voort)bestaan van een democratische systeem. De feitelijke werking van het politieke systeem, net zoals andere expertsystemen, is echter vooral afhankelijk van het vertrouwen van het publiek, waarbij systeemvertrouwen en institutioneel vertrouwen meer onontbeerlijk zijn dan vertrouwen in gezagsdragers. Bij gebrek aan enige vertrouwensreserve of vertrouwenskrediet (Sztompka 1999, 104) kunnen politici en politieke instellingen in situaties van onzekerheid en risico immers niet langer ingrijpende beslissingen nemen, gezien de handelingsvrijheid, de mogelijkheden voor probleemoplossing en vastberaden optreden uitermate beperkt zijn en gereduceerd worden. Dit verwijst naar het zelfversterkende karakter van vertrouwen en wantrouwen (Luhmann 1979; 1988; Giddens 1990; Seligman 1997; Offe 1999). In het geval van wantrouwen wordt de vrijheid van politiek handelen belemmerd, waardoor de implementatie van een besluitvaardig en zelfverzekerd beleid op basis van visie, laat staan politieke vernieuwing, alsmar minder vanzelfsprekend wordt. Dit gebrek aan slagkracht ondermijnt, op haar beurt, na verloop van tijd verder de geloofwaardigheid van en het vertrouwen in het politieke systeem. Te meer dat veralgemeende attitudes onze kijk op de sociale werkelijkheid structureren.

Wantrouwen kleurt en vertekent de waarneming en evaluatie. *“Distrust breeds conditions for the creation of further distrust” (Gamson 1968, 43).* In sociale interacties en complexe situaties van onzekerheid en kennistekort neigen vertrouwen en wantrouwen zichzelf te bestendigen doorheen selectieve terugkoppelingen (Luhmann 1979, 74-75; Misztal 1996, 83; Govier 1997, 36-40). Wantrouwen gaat gepaard met toenemende achterdocht en waakzaamheid omtrent het politieke optreden, waardoor fait divers kunnen uitgroeien tot heuse schandalen (Luhmann 1979, 72). Vertrouwen constitueert daarentegen loyaliteit, wat resulteert in een acceptatie van ongunstige of negatief gepercipieerde handelingen. In dat geval beschouwt men de discrepantie tussen verwachting

en optreden als een toevallige of, gelet op de omstandigheden, onvermijdelijke afwijking. Hieruit blijkt dat de relatie tussen politieke tevredenheid en politiek vertrouwen dialectisch is. Aberbach & Walker hebben het over *“feedback loops in the complex process which generates or maintains trust. For example, satisfactory outputs stimulate trust, but trust itself predispose a person to view outputs positively”* (1970, 1202). Dit feedbackmechanisme eigen aan de dynamiek van vertrouwen/wantrouwen ligt tevens ten grondslag aan de ontwikkeling van vertrouwensspiraalen en wantrouwensspiraalen (Putnam 1993; Govier 1997; Sztompka 1999). Politieke tevredenheid bepaalt bijgevolg niet alleen politiek vertrouwen, maar politiek vertrouwen beïnvloedt tegelijk de tevredenheid met het politieke systeem. De evaluatie van het beleidsoptreden wordt namelijk in belangrijke mate beïnvloed door de initiële omgeving van vertrouwen of wantrouwen. In dezelfde lijn stelt Hetherington (1998, 791) terecht dat *“rather than simply reflecting dissatisfaction with incumbents and institutions, declining political trust contributes to this dissatisfaction, creating an environment in which it is difficult for those in government to succeed”*. Maar tegelijkertijd kan politieke ontevredenheid ten gevolge van de loyaliteitsmarge echter ook (tijdelijk) samengaan met politiek vertrouwen, net zoals politieke tevredenheid in een omgekeerde omslagperiode (tijdelijk) begeleid kan worden door politiek wantrouwen. In het eerste geval leidt de teleurstelling van de verwachting niet tot het aanpassen van de verwachting en volhardt men in het gedrag dat overeenstemt met de verwachting. Kortom, het politieke vertrouwen blijft immuun voor inbreuken. Het tweede geval houdt verband met het feit dat het proces van opbouw en afbraak van vertrouwen asymmetrisch is. Vertrouwen wordt sneller gebroken dan opgebouwd. Eenmaal verloren zal het bijgevolg veel langer duren om het terug op te bouwen, als het tenminste al herwonnen kan worden. Politieke tevredenheid resulteert daarom niet noodzakelijk of onmiddellijk in het aanpassen van de wantrouwensverwachtingen (Luhmann 1979, 89; Gambetta 1988b, 234; Slovic 2000, 45-49).

Juist omwille van deze verwevenheid en dialectiek houden we een pleidooi om de diverse vormen van politieke steun analytisch te blijven onderscheiden. Aan de ene kant betekent dit een differentiatie op basis van oriëntatiemodus en oriëntatie in de tijd, aan de andere kant een onderscheid naar de diverse referenten van steun. Met het conceptuele kader waarin we politieke verbondenheid, politiek vertrouwen en politieke tevredenheid op heldere wijze hebben trachten te conceptualiseren en waarin we een onderscheid hebben gemaakt tussen de instrumentele, procedurele en relationele componenten van politieke attitudes pogen we aandacht te schenken aan het meergelaagde en meerdimensionale karakter van politieke steun. De deconstructie van politieke steun kan alvast een adequater inzicht bieden in de complexe relatie tussen burger en politiek; in het samengaan van de diverse attitudes in het electoraat; en in de wijze waarop burgers hun politici, politieke instellingen en het politieke systeem evalueren en inschatten.

NOOT

1. Het verschil tussen trust en confidence is niet immanent verbonden met een situatie, maar is afhankelijk van perceptie en toewijzing. Het verschil kan vergeleken worden met het onderscheid tussen risico en gevaar. Indien je in de perceptie en evaluatie van een bepaalde situatie geen alternatieven in beschouwing neemt, ben je in een toestand van confidentie. Je bent zelfverzekerd dat je (gewoonte)verwachtingen niet zullen worden beschaamd en dat de vertrouwde betrekkingen stabiel zullen blijven, waardoor de mogelijkheid van teleurstelling genegeerd wordt. In het geval van confidentie, reageert men dan ook op verlies met externe toewijzing aan pech, het lot, het systeem of een niet nader bepaalde andere, maar zeker en vast niet aan onszelf. Indien je wel één handeling boven andere handelingen verkiest, ondanks de mogelijkheid om door andermans handelingen ontgoocheld te worden, definieer je dit als een situatie van vertrouwen. Bij vertrouwen stelt men zichzelf (gedeeltelijk) verantwoordelijk en kan men, eventueel, spijt of berouw hebben van de vertrouwenskeuze (zie Luhmann 1979).

BIBLIOGRAFIE

- Aberbach, J. (1969), Alienation and political behavior, *American Political Science Review*, 63, 86-99.
- Aberbach, J., & J. Walker (1970), Political trust and racial ideology, *American Political Science Review*, 64, 1199-1219.
- Abts, K. (2004), *De invloed van politieke tevredenheid op politiek vertrouwen*. Paper gepresenteerd op Politicologenetmaal, Antwerpen, 27-28 mei 2004.
- Almond, G., & S. Verba. (1965) *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Baier, A. (1994), *Moral prejudices: essays on ethics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Barber, B. (1983), *The logic and limits of trust*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Bennett, S. (2001), Were the halcyon days really golden?, pp. 47-58 in Hibbing, J., & E. Theiss-Morse (eds.), *What is it about government that Americans dislike?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Berger, S. (1979), Politics and antipolitics in Western Europe in the Seventies, *Daedalus*, 4, 27-50.
- Blom, T., & T. Nijhuis (1996), Risico en gevaar. Een blik op Luhmanns risico-sociologie, *Tijdschrift voor Sociologie*, 1(17), 275-288.
- Bok, D. (1997), Measuring the performance of government, pp. 55-76 in Nye, J., P. Zelikow & D. King (eds.), *Why people don't trust government*. Cambridge: Harvard University Press.
- Braithwaite, V., & Levi, M. (eds.) (1998), *Trust and governance*. New York: Russell Sage Foundation.
- Brockner, J., & P. Siegel (1996), Understanding the interaction between procedural and distributive justice: the role of trust, pp. 390-413 in Kramer, R., & T. Tyler (eds.), *Trust in organisations. Frontiers of theory and research*. London: Sage Publications.
- Chanley, V., T. Rudolph & W. Rahn (2001), Public trust in government in the Reagan years and beyond, pp. 59-82 in Hibbing, J., & E. Theiss-Morse (eds.), *What is it about government that Americans dislike?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Citrin, J. (1974), Comment: the political relevance of trust in government, *American Political Science Review*, 68, 973-988.

- Citrin, J., & S. Luks (2001), Political trust déjà vu all over again?, pp. 9-27 in Hibbing, J., & E. Theiss-Morse (eds.), *What is it about government that Americans dislike?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Citrin, J., H. McClosky, J. Shanks & P. Sniderman (1975), Personal and political sources of political alienation, *British Journal of Political Science*, 5, 1-31.
- Citrin, J., & C. Muste (1999), Trust in government, pp. 465-532 in Robinson, J., P. Shaver & L. Wrightsman (eds.), *Measures of political attitudes*. New York: Academic.
- Coleman, J. (1990), *Foundations of social theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Craig, S. (1993), *The malevolent leaders: popular discontent in America*. Boulder: Westview Press.
- Crozier, M., S. Huntington & J. Watanuki (1975), *The crisis of democracy: Report on the governability of democracies to the trilateral commission*. New York: New York University Press.
- Cvetkovich, G., & R. Löfstedt (eds.) (1999), *Social trust and the management of risk*. London: Earthscan Publications.
- Dalton, R. (s.d.), Political support in advanced industrial democracies, pp. 57-77 in Norris, P. (ed.), *Critical citizens: global support for democratic Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Dalton, R. (2000), Value change and democracy, pp. 252-269 in Pharr, S., & R. Putnam (eds.), *Disaffected Democracies. What's troubling the trilateral countries?* Princeton: Princeton University Press.
- Dasgupta, P. (1988), Trust as a commodity, pp. 49-71 in Gambetta, D. (ed.), *Trust: Making and breaking cooperative relations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Earle, T., & G. Cvetkovich (1999), Social trust and culture in risk management, pp. 9-21 in Cvetkovich, G., & R. Löfstedt (eds.), *Social trust and the management of risk*. London: Earthscan Publications.
- Easton, D. (1967 (1965)), *A systems analysis of political life*. New York: Wiley.
- Easton, D. (1975), A reassessment of the concept of political support, *British Journal of Political Science*, 5, 435-457.
- Elchardus, M., & W. Smits (1998), Vertrouwen. Het vertrouwen van de Vlamingen in politiek, overheid en instellingen in tijden van affaires, pp. 45-91 in *Vlaanderen gepeild!* Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Elchardus, M., & W. Smits (2001), Een wantrouwig landje: maatschappelijk vertrouwen in Vlaanderen, pp. 43-71 in *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*, Brussel: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Finifter, A. (1970), Dimensions of political alienation, *American Political Science Review*, 64, 389-410.
- Fuchs, D. (1993), Trends in political support, pp. 232-268 in Berg-Schlosser, D., R. Rytlewski (eds.), *Political culture in Germany*. Basingstoke: Macmillan.
- Fuchs, D., G. Guidorossi & P. Svensson (1995), Support for the democratic system, pp. 323-353 in Klingemann, H., & D. Fuchs (eds.), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Gambetta, D. (ed.) (1988a), *Trust: Making and breaking cooperative relations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Gambetta, D. (1988b), Can we trust trust?, pp. 213-237 in Gambetta, D. (ed.), *Trust: Making and breaking cooperative relations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Gamson, W. (1968), *Power and discontent*. Homewood: Dorsey.
- Garfinkel, H. (1963), A conception of and experiments with trust as a condition of stable concerted actions, pp. 187-238 in Harvey, O. (ed.), *Motivation and social interaction*. New York: Rival Press.
- Giddens, A. (1990), *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity Press.

- Giddens, A. (1991), *Modernity and self-identity. self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, E. (1983), *The presentation of Self in everyday life*. New York: Anchor Books.
- Govier, T. (1997), *Social trust and human communities*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Govier, T. (2000), *Dilemmas of trust*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Habermas, J. (1975), *Legitimation crisis*. Boston: Beacon.
- Hardin, R. (1993), The street-level epistemology of trust, *Politics and Society*, 21, 505-529.
- Hardin, R. (1999), Do we want trust in government, pp. 22-41 in Warren, M. (ed.), *Democracy and trust*. New York: Cambridge University Press.
- Hetherington, M. (1998), The political relevance of political trust, *American Political Science Review*, 92, 791-808.
- Hibbing, J., & E. Theiss-Morse (eds.) (2001a), *What is it about government that Americans dislike?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Hibbing, J., & E. Theiss-Morse (2001b), The means is the end, pp. 243-250 in Hibbing, J., & E. Theiss-Morse (eds.), *What is it about government that Americans dislike?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Hibbing, J., & E. Theiss-Morse, E. (2001c), Process preferences and American politics: What the people want government to be, *American Political Science Review*, 95(1), 145-153.
- Inglehart, R. (1997), *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton: Princeton Press.
- Jennings, M. (1998), Political trust and the roots of devolution, pp. 218-244 in Braithwaite, V., & M. Levi, M. (eds.), *Trust and governance*. New York: Russell Sage Foundation.
- Kasperson, R., D. Golding & J. Kasperson (1999), Risk, trust and democratic theory, pp. 22-41 in Cvetkovich, G., & R. Löfstedt (eds.), *Social trust and the management of risk*. London: Earthscan Publications.
- Kass, H. (1996), The logics of trust: the foundational role of institutions in building social trust, *Administrative Theory and Praxis*, 18(2), 57-73.
- Kitschelt, H. (1989), *The logic of party formation*. Ithaca: Cornell University Press.
- Klijin, E-H. (2002), Vertrouwen en samenwerking in netwerken. Een theoretische beschouwing over de rol van vertrouwen bij interorganisatonele samenwerking, *Beleidswetenschap*, 3, 259-279.
- Klingemann, D. (1999), Mapping political support in the 1990's: A global analysis, pp. 31-56 in Norris, P. (ed.), *Critical citizens: global support for democratic government*. Oxford: Oxford University Press.
- Klingemann, H., & D. Fuchs (ed.) (1995), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Kornberg, A. (1990), Political support in democratic societies: The case of Canada, *Journal of Politics*, 52, 709-716.
- Kornberg, A., & H. Clarke (1994), Beliefs about democracy and satisfaction with democratic government: the Canadian case, *Political Research Quarterly*, 47(3), 537-563.
- Kramer, R., & T. Tyler (1996), *Trust in organisations. Frontiers of theory and research*. London: Sage Publications.
- Levi, M. (1996), *A state of trust*. Florence: European University Institute. EUI Working paper RSC 96/23.
- Levi, M., & L. Stoker (2000), Political trust and trustworthiness, *Annual Review of Political Science*, 3, 475-508.
- Lewis, D., & A. Weigert (1985), Trust as social reality, *Social Forces*, 63, 967-985.

- Lipset, S., & W. Schneider (1987), *The confidence gap: Business, labor and government in the public mind*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Luhmann, N. (1979), *Trust and power*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Luhmann, N. (1983), *Legitimation durch Verfahren*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1988), Familiarity, Confidence, trust: problems and alternatives, pp. 94-107 in Gambetta, D. (ed.), *Trust: making and breaking cooperative relations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Miller, A. (1974a), Political issues and trust in government: 1964-1970, *American Political Science Review*, 68, 951-972.
- Miller, A. (1974b), Rejoinder to 'comment' by Jack Citrin: political discontent or ritualism?, *American Political Science Review*, 68, 989-1001.
- Miller, A. (1984), Review of the confidence gap: business, labor, and government in the public mind, *Public Opinion Quarterly*, 48, 838-840.
- Miller, A., & O. Lijphart (1990), Political Parties and confidence in government: a comparison of Norway, Sweden and the United States, *British Journal of Political Science*, 20, 357-386.
- Mishra, A. (1996), Organisational response to crisis: the centrality of trust, pp. 261-287 in Kramer, R., & T. Tyler (eds.), *Trust in organisations. Frontiers of theory and research*. London: Sage Publications.
- Misztal, B. (1996), *Trust in modern societies*. Cambridge: Polity Press.
- Möllering, G. (2001), The nature of trust: From Georg Simmel to a theory of expectation, interpretation and suspension, *Sociology*, 35(2), 403-420.
- Muller, E., & T. Jukam (1977), On the meaning of political support, *American Political Science Review*, 71, 1561-1595.
- Newton, K. (1999), Social and political trust in established democracies, pp. 169-187 in Norris, P. (ed.), *Critical citizens: global support for democratic government*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P. (1999a), *Critical citizens: global support for democratic Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P. (1999b), Introduction: the growth of critical citizens?, pp. 1-27 in Norris, P. (ed.), *Critical citizens: global support for democratic Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Nye, J., P. Zelikow & D. King (eds.) (1997), *Why people don't trust government*. Cambridge: Harvard University Press.
- Offe, C. (1999), How can we trust our fellow citizens?, pp. 42-87 in Warren, M. (ed.), *Democracy and trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Orren, G. (1997), Fall from grace: The public's loss of faith in government, pp. 77-107 in Nye, J., P. Zelikow & D. King (ed.), *Why people don't trust government*. Cambridge: Harvard University Press.
- Owen, D., & J. Dennis (2001), Trust in federal government: The phenomenon and its antecedents, pp. 209-226 in Hibbing, J., & E. Theiss-Morse (eds.), *What is it about government that Americans dislike?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Parker, G. (1989), The role of constituent trust in congressional elections, *Public Opinion Quarterly*, 53, 175-196.
- Parker, S., & G. Parker (1993), Why do we trust our congressman? *Journal of Politics*, 442-453.
- Parsons, T. (1950), *The social system*. New York: Free Press.
- Phalet, K., & E. Poppe (1997), Competence and morality dimensions of national and ethnic stereotypes, *European Journal of Social Psychology*, 27, 703-723.
- Pharr, S., & R. Putnam (eds.) (2000), *Disaffected Democracies. What's troubling the tri-lateral countries?* Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (1993), *Making democracy work*. Princeton: Princeton University Press.

- Putnam, R., S. Pharr & J. Dalton (2000), Introduction: What's troubling in trilateral Democracies?, pp. 3-27 in Pharr, S., & R. Putnam (ed.), *Disaffected Democracies. What's troubling the trilateral countries?* Princeton: Princeton University Press.
- Richardson, L., D. Houston & C. Hadjiharalambous (2001), Public confidence in the leaders of American governmental institutions, pp. 83-97 in Hibbing, J., & E. Theiss-Morse (ed.), *What is it about government that Americans dislike?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Robinson, J., P. Shaver & L. Wrightsman (1999), *Measures of political attitudes*. New York: Academic.
- Schaap, L. (1997), *Op zoek naar prikkelende overheidssturing: over autopoiese, zelfsturing en stadsprovincie*. Doctoraatsthesis, Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Scholten, G. (1968), Easton's systems analysis en het Nederlandse politieke systeem, *Acta Politica*, 3, 214-238.
- Seligman, A. (1997), *The problem of trust*. Princeton: Princeton University Press.
- Simmel, G. (1978), *The philosophy of money*. London: Routledge.
- Slovic, P. (2000), *The perception of risk*. London: Earthscan.
- Stokes, D. (1962), Popular evaluations of government: an empirical assessment, pp. 61-72 in Cleveland, H., & H. Lasswell (eds.), *Ethics and bigness: Scientific, academic, religious, political, and military*. New York: Harper.
- Stokes, D. (1966), Some dynamic elements of contests for the presidency, *American Political Science Review*, 60, 19-28.
- Stolle, D. (1999), Onderzoek naar sociaal kapitaal. Naar een attitudinale benadering, *Tijdschrift voor Sociologie*, 20(3-4), 247-281.
- Suijkerbuijk, P. (1983), *Politiek vertrouwen*. Nijmegen: K.U.Nijmegen.
- Swyngedouw, M., J. Billiet, A. Carton & R. Beerten (eds.) (1993), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco.
- Swyngedouw, M., J. Billiet, A. Carton & R. Beerten (eds.) (1998), *De (on)redelijke kiezer*. Leuven: Acco.
- Sztompka, P. (1999), *Trust. A sociological theory*. New York: Cambridge University Press.
- Taggart, P. (2000), *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Thibaut, J., & L. Walker (1975), *Procedural justice: a psychological analysis*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Thomassen, J. (1995), Support for democratic values, pp. 383-416 in Klingemann, H., & D. Fuchs (eds.), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Tyler, T. (1990), *Why people obey the law*. New Haven: Yale University Press.
- Tyler, T. (1998), Trust and democratic governance, pp. 269-294 in Braithwaite, V., & M. Levi (eds.), *Trust and governance*. New York: Russell Sage Foundation.
- Tyler, T. (2001), The psychology of public dissatisfaction with government, pp. 227-242 in Hibbing, J., & E. Theiss-Morse (eds.), *What is it about government that Americans dislike?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Tyler, T., & P. Degoey (1996), Trust in organisational authorities: The influence of motive attributions on willingness to accept decisions, pp. 331-356 in Kramer, R., & T. Tyler (eds.), *Trust in organisations. Frontiers of theory and research*. London: Sage Publications.
- Ulbig, S. (2000a), *Contextual effects on political trust*. Paper presented at Annual Meeting of the Southern Political Science Association, Atlanta, 8-11 november, 2000.
- Ulbig, S. (2000b), *Instrumental, procedural and relational aspects of support of government*, paper presented at Annual Meeting of the Midwest Political Science Association, Chicago, 27-30 april, 2000.

- Van de Walle, S. (2004), *Perceptions of administrative performance. The key to trust in government*. Proefschrift, Leuven, Instituut voor de Overheid, K.U.Leuven.
- Waege, H. (1998), *Vertogen over de relatie tussen individu en gemeenschap*. Leuven: Acco.
- Warren, M. (ed.) (1999), *Democracy and trust*. New York: Cambridge University Press.
- Weatherford, M. (1992), Measuring political legitimacy, *American Political Science Review*, 86, 149-166.
- Whiteley, P., & P. Seyd (1997), Political capital formation among British party members, pp. 125-134 in Van Deth, J. (ed.), *Private groups and public life. Social participation, voluntary associations and political involvement in representative democracies*. London: Routledge.
- Yankelovich, D. (1972), A crisis of moral leadership, *Dissent*, 21, 528-530.